

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477.54): 316. 347

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1476256>**Т. В. Арзуманова**кандидат історичних наук, доцент
кафедра українознавства та євроінтеграції
Харківський національний університет будівництва та архітектури**ДІЛОВОДНИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
ХАРКІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ ЯК ПРОВІДНЕ ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ
СТАРООБРЯДНИЦТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ ст.**

У статті проаналізовані архівні документи фонду Харківської духовної консисторії як унікальне джерело вивчення історії старообрядництва Харківської губернії в ХІХ столітті. Зроблено висновок, що дані джерела висвітлюють шляхи боротьби цивільної влади та церкви з поширенням старообрядництва в регіоні. І хоча деякі групи джерел, як, наприклад, статистичні дані або рапорти священників досить суб'єктивні, проте вони часто виступають єдиним способом дізнатися про релігійне повсякдення старообрядців та їх протидію владним та церковним репресіям.

Ключові слова: старообрядці, Харківська духовна консисторія, історичні джерела, архівні джерела, релігійне повсякдення.

В статье проанализированы архивные документы фонда Харьковской духовной консистории как уникальнейший источник изучения истории старообрядчества Харьковской губернии в XIX столетии. Сделан вывод, что данные источники освещают пути борьбы гражданской власти и церкви с распространением старообрядчества в регионе. И хотя некоторые группы источников, как, например, статистические данные или рапорты священников достаточно субъективны, однако они часто выступают единственным способом узнать о религиозной повседневности старообрядцев и их противодействию репрессиям.

Ключевые слова: старообрядцы, Харьковская духовная консистория, исторические источники, архивные источники, религиозная повседневность.

The article analyzes the archival documents of the Kharkiv Theological Consistory Fund as a unique source of studying the history of the Old Believers in Kharkiv province in the XIX century. It was concluded that these sources illuminated the ways of fighting the civil authorities and the Church against the spread of the Old Believers in the region. While some groups of sources, such as statistics or reports of priests rather subjective, but they often act only way to learn about the religion of everyday life of the Old Believers and their counteracting repression.

Key words: Old Believers, Kharkiv Theological Consistory, historical sources, archival sources, the religious daily.

Постановка проблеми. Історія старообрядництва в ХІХ ст. наповнена сторінками гонінь та переслідувань з боку державної влади та православної церкви, пік яких особливо припадає на правління Миколи I (1825–1855 рр.). Під впливом церковних ієрархів урядом вживалися заходи з викорінення розколу й повернення до лона православної церкви єретиків. Синодальна Церква та представники державної влади називали прибічників старої віри, тих, хто не сприймав реформи Никона розкольниками. Їх звинувачували у розколі руської Церкви, відокремленні від канонічного православ'я. «Розкольники, сектанти, єретики» та інші образливі терміни використовувалися на державному рівні не тільки для того, щоб викривати та принижувати старообрядців, а

й для того, щоб обґрунтувати репресивні заходи проти них.

Провідна роль у боротьбі з розколом відводилася представникам офіційного православ'я. Робота православної церкви була побудована по вертикалі та мала чітку діловодну систему та ефективно працюючий документообіг. Зв'язок між Синодом та духовними консисторіями, священниками на місцях відбувався шляхом регулярного листування. На кожний запит «зверху» давалася досить розгорнута та інформативна відповідь «знизу» [6, с. 122].

Вивчення діловодної документації Харківської консисторії дає можливість отримати актуальну інформацію по темі старообрядництва. Цей орган очолював роботу в губернії по викоріненню розколу, до конси-

сторії надходила вся інформація від священників та місіонерів про стан старообрядництва на місцях.

Аналіз актуальних досліджень. Започаткував джерелознавчі дослідження історії старообрядництва в сучасній українській історіографії В. Таранець. Історик визначає недостатньо високий інформативний потенціал джерел, що вийшли з середовища Російської православної Церкви. Дослідник вказує що даний тип джерел суттєвий лише при вивченні проблеми ставлення Церкви до старообрядництва в цілому. На думку В. Таранця, дані архівні матеріали дублюють свідчення світських джерел звітного характеру, а значні втрати діловодства духовних консисторій і правлінь звузили можливості для вивчення за ними соціальних практик старообрядницьких громад [7].

За словами В. Таранця документи вищих, центральних та місцевих органів влади мають високі інформативні можливості (хронологічно, територіальне й тематично) і є ключовим чинником інформативного потенціалу джерельної бази дослідження історії старообрядництва [Там само].

Аналіз архівних джерел, і в тому числі створених Російською православною церквою, духовними консисторіями в контексті регіональних досліджень історії старообрядництва представлений в наукових працях українських науковців Ю. Волошина [2], О. Пригаріна [5], А. Федорової [8]. В контексті дослідження соціальної структури старообрядництва в Харківській губернії був використаний досліджуваний тип джерел в роботах П. Єремеева, однак автор не зосередив увагу на його комплексному аналізі [4].

Детальний аналіз архівного матеріалу церковних установ в ракурсі вивчення старообрядництва Забайкалля представлено в роботах російської дослідниці Є. Сметаніної. Авторка виділяє групи документів за походженням, характеризує ступінь інформативності [6, с. 121, 128–129].

Мета статті. На основі введеного в науковий обіг архівного матеріалу фонду Харківської духовної консисторії Державного архіву Харківської області визначити групи діловодної документації, ступінь їх інформативності та рівень суб'єктивізму у

вивченні історії старообрядництва у ХІХ столітті в Харківській області.

Виклад основного матеріалу. Основні групи діловодної документації Харківської духовної консисторії можна умовно поділити на рівні: постанови вищих органів влади (накази та розпорядження імператора, Священного Синоду, Міністерства внутрішніх справ), ділове листування між органами цивільної та церковної влади, статистичні звіти, рапорти та звіти місцевих священників та місіонерів.

У 40 фонді Державного архіву Харківської області зберігається декілька наказів імператора Миколи І щодо старообрядців Харківської губернії. Аналіз наказів самодержця свідчать про його особисту участь у вирішенні кожної окремої справи по розколу. Зокрема, в 1830 р. він підписав наказ про «повернення» до лона православ'я мешканця слободи Вільхуватки Вовчанського повіту Івана Орлова [3, ф. 40, оп. 17, спр. 1346, арк. 8].

Микола ІІ особисто опікувався даною історією. Вона розпочалася з листа від військового обивателя Филімона Орлова в Слобідсько-Українську духовну консисторію з проханням приєднати до православ'я його брата Івана, який належав до розкольницької секти, та повінчати із православною селянкою слободи Вільхуватки Катериною Чмутовою. В листі на ім'я Єпископа Слобідсько-Українського та Харківського Віталія Филімон Орлов розповів історію свого брата: «Мій брат Іван, 18 років, по волі батька й діда, які трималися розкольницької секти безпоповців, був охрещений розкольницьким наставником Максимом. Коли ж він за згодою батьків вирішив одружитися на Катерині Чмутовій, православної селянці Вільхуватки, місцевий священник Захарій Несторов не дозволив йому вінчатися та переходити в православ'я». Далі Ф. Орлов писав, що брат його «сердечно бажає приєднатися до православної церкви, бо матір його та брат (Филімон, автор листа) поселили в його серці відразу до розкольницької омани» [там само, арк. 2].

Даний лист був переданий Слобідсько-Української консисторією до імператора, який наказав провести розслідування та повернути Івана Орлова до офіційної церкви.

Консисторією було санкціоноване розслідування. Результатом якого стали пояснювальні записки, так звані «сказки», які давали всі учасники даного слідства. Так, Филімон Орлов писав: «На виконання Його Імператорської Величності наказу від 28 жовтня 1830 р. дав сказку, що за словами моєї матері Фекли Олексіївни Орлової мій менший брат був охрещений у хуторі Грачові в розкольницькій дзвіниці приблизно двадцять років тому назад померлим нині наставником секти безпоповської Гаврилом Шевяковим. Хрещеною була військова обивательниця Ганна Лехова».

Далі в ході розслідування «сказки» були дані хрещеною матір'ю Ганною Леховою, яка зізналася, що хрестила Івана. Жінка зазначила, що немовля не мазали миром, якого не мали старообрядці. Сказку дав і Максим Шевяков, який був сином померлого Гаврили Шевякова, колишнього наставника безпоповців. Він заперечував власну причетність до даної справи [там само, арк. 11–13].

Результатом розслідування стала заява самого Івана Орлова. У сказці, даній іерею Григорію Левицькому 12 серпня 1833 р., він зазначив, що хотів перейти в православ'я щоб одружитися на православної дівчині. Однак «це моє бажання не могло здійснитися, тому я одружився на іншій, однієї зі мною ересі, секти безпоповців». Далі Іван наголошував, що він бажає «залишитися в своїй секті та не має наміру приєднуватися до греко-російській вірі» [там само, арк. 16].

Отже, дана історія, яка дійшла до нас саме завдяки налагодженій системі документообігу в Харківській духовній консисторії, є досить цікавою саме своєю нетиповістю. Родина Орлових була поділена на прибічників православ'я (матір і старший син) та старообрядців безпоповців (батько й молодший син). Традиційно родини старообрядців були представлені подружжям однієї віри. Якщо дівчина вирішувала вийти заміж, то вона перехрещувалася в старообрядництво. У старообрядницьких родинах досить високим був авторитет батька, який виховував дітей в традиціях віри батьків та дідів. Отже, історія досліджуваної родини є нехарактерною для старообрядницьких тра-

дицій. Типовим є лише високий рівень зволікань бюрократичного апарату: три роки розслідування (з 1830 по 1833 рр.) у справі Івана Орлова призвели до того, що він вирішив не чекати закінчення розслідування, ініційованого самим імператором, і одружився на дівчині зі старообрядницького середовища.

Втручання Миколи I в кожну справу про розкольників і сектантів підтверджує і справа щодо державного селянина Васильєва родом із Саратовської губернії. За розповсюдження розколу за Наказом Його Імператорської Величності від 1825 року його направили до Преображенського монастиря в Харкові [3, ф. 40, оп. 15, спр. 1090, арк. 13–14].

Наставнику монастиря наказувалося суворо стежити за Васильєвим, залучати його до монастирських робіт, проводити з ним виховні бесіди з метою повернути його в лоно православної церкви та добитися його чистосердечного каяття. Слід також було двічі на рік надсилати до Святішого Синоду та Імператора рапорт про спосіб життя засудженого.

Через півроку після поселення, наставник звітував, що Васильєв скромний, працьовитий, але всі зусилля і наставника, і ченців повернути його до православ'я марні. До церкви він не ходить, не сповідується та не причащається, молиться Богу в таємних місцях, наодинці. Сутність свого віровчення нікому не розкриває [там само, арк. 14].

Але через два роки після поселення до монастиря Максим Васильєв щирозсердно розкався у своїй омані, звернувся до православної церкви. У рапорті стверджувалося, що «весь вільний від роботи час проводить в церкві на службі, тримає пости, сповідується та причащається». Ще через рік наставник монастиря клопотав про повернення Васильєва на батьківщину [там само, арк. 48-зв.]. Наскільки щирим було каяття, чи це був елемент прихованої релігійної тактики – встановити наразі неможливо. Однак, Максима Васильєва за наказом Синоду відпустили.

Значну кількість досить інформативних джерел становлять матеріали допитів старообрядців у Харківській духовній консисторії.

У червні 1899 р. справа Василя Домріна була заслухана в Харківській Духовній Консисторії. Домріна звинувачували у відступі від православної віри та переході до розколу. Священик Чугуївської Миколаївської церкви Федір Югиків свідчив, що проводив безліч бесід з В. Домріним, «увіщував» його повернутися до лона православної церкви й охрестити дітей за православним обрядом. Проте бесіди не мали успіху, і Василь Домрін відмовлявся повертатися до православ'я, хрестити своїх дітей [3, ф. 40, оп. 76, спр. 189, арк. 1–2].

Під час допиту Домрін доводив, що він ніколи не належав до православ'я. Однак виявилось, що в різні періоди у сповідальних книгах Василя відмічав священник як присутнього на таїнствах сповіді та причастя, або відсутніми на них через поважні причини (наприклад, відсутність у Чугуєві) [там само, арк. 3–4].

Допитана була і матір Василя Домріна. Так, із протоколу допиту Єфросинії Домріної, 57 років, вдови рядового у відставці, яка мешкала в Чугуєві, ми дізнаємося, що вона належала до старообрядців поморської згоди. Жінка свідчила, що вона та її покійний чоловік були «розкольниками з народження», народилися в Чугуєві, але вона не знає, чи були вони охрещені своїми батьками в православ'я. Була впевнена лише в тому, що їх батьки були розкольниками. Коли її чоловік був призваний на військову службу, то було укладено шлюб (хоча пара вже жила подружнім життям). Їх вінчали в церкві Чугуївського полку за православним обрядом. Чому їх обвінчали в православній церкві, жінка пояснити не могла.

За словами жінки, Чугуївський полк було направлено до Кам'янець-Подільської губернії, де Єфросинія народила сина Василя. «Через те, що не було священника безпоповської секти, хлопця охрестили в православній церкві». Вона наголошувала, що дитину виховували в традиціях старообрядництва. Коли Василь виріс, то одружився на Марії Гореловій, донці чугуївського селянина, яка також була з родини старообрядців. Вінчався Василій та Марія в Харкові, в Троїцькій Єдиновірській церкві, тому що в той час в Чугуєві помер наставник общини старообрядців – безпоповців, який викону-

вав всі треби [там само, арк. 10–13].

Під час розслідування було встановлено, що діти Василя і Марії були охрещені за старообрядницькими традиціями настоятелем безпоповської поморської згоди в місті Чугуєві Зміївського повіту Іллею Григоровим. Зокрема в метричній книзі общини були зроблені записи про хрещення п'ятох дітей та записані їх хрещені батьки. Допит священника виявив, що в церковних книгах були записи і про його батька Василя, Федіра Домріна (був солдатом), як регулярно присутнього на таїнствах сповіді та причастя [там само, арк. 20].

Аналіз документів та матеріалів допиту членів родини Домріна дали можливість припустити, що родина ніколи до православ'я не належала. Через військову службу, побоюючись кари військового керівництва, Федір Домрін був вимушений ходити до полкової церкви, виконувати таїнства та обряди, вінчатися і хрестити сина Василя в традиціях православ'я. Проте вдома родина суворо трималася старообрядництва. Коли Федір вийшов у відставку, то мешкав в Чугуєві та селі Кочеток, неподалік Чугуєва, де родина регулярно відвідувала старообрядницький молитовний будинок і не ходила до православної церкви. Коли його син Василь одружився, то взяв шлюб з дівчиною з родини чугуївських старовірів і був вимушений обвінчатися в єдиновірській церкві у Харкові через відсутність наставника общини безпоповців у Чугуєві. Як зазначав Василій, він ніколи не ходив до церкви, а записи про його періодичні відвідування таїнств сповіді та причастя були видумкою місцевих священників, які хотіли зменшити показники розкольників в своєму приході [там само, арк. 40–41].

Характерно, що у списках прихожан, які відвідували таїнство причастя та сповіді не значилися ні матір, ні теща, ні дружина Василя Домріна, що також дає змогу припустити, що жінки меншою мірою залежали від начальства і їх відсутність могла залишитися без покарання. Зокрема, теща Василя Домріна, Ганна Горелова (67 років) свідчила, що ніколи не знала, що її зять був охрещений за православними традиціями. Вона знала, що мати його та батько були з розкольницьких сімей, а батько був також

похоронений за старообрядницькими традиціями [там само, арк. 42].

Всі спроби бесід та настанов чугуївського священика закінчувалися безрезультатно через стійку позицію Василя Домріна: «Віра моїх батьків для мене важливіша за заповіді православ'я».

Рішенням Консисторії було визнано, що хоч і був Василій Домрін охрещений у православ'я, проте справжнім сином православної церкви він ніколи не був і приєднуватися не бажає. Справа підлягала закриттю та передачі до архіву [там само, арк. 44].

Виконання імператорських наказів, постанов Синоду й інших органів державної влади у боротьбі з поширенням старообрядництва було б неможливим без постійного контролю за його представниками з боку місцевих священиків. У своїх рапортах до Харківської духовної консисторії священники звітували про наявність і кількість старообрядців у парафіях. Таким чином, саме парафіяльні священники заклали основи статистичних оглядів Харківської губернії по кількості старообрядців. Так, наприклад, саме рапорти священиків дозволяють скласти уявлення про кількість старообрядців в Харкові та ряді губернських сіл у 1821 р. Священики вказували кількість жінок і чоловіків – прибічників старообрядництва: у Харкові чоловіків – 28 та 34 жінки, у Староруській Лозовій відповідно 10 та 12, у Черкаській Лозовій – 4 та 8, у Деркачах – 6 та 6, селі Лопань – 16 та 14, селі Уди – 115 та 114, селі Шебелинка – 6 та 5, селі Лозовенькі – 33 та 46, Терновій – 22 та 10, Боровій – 14 та 22, Охочому – 43 та 51, слободі Покровській – 154 та 154, Вільхуватці – 243 та 232, Козинці – 12 та 13, Чугуєві – 152 та 219, Зарожному – 63 та 40, Кам'яній Ярузі – 25 та 46, селі Покровському – 9 та 18 відповідно. Усього 1338 чоловік та 1519 жінок [3, ф. 40, оп. 13, спр. 2773, арк. 4].

Слід визнати, що статистичні дані, зібрані на основі свідчень парафіяльних священиків, були далекі від реальних цифр. Дуже часто вони не показували реальну кількість старообрядців, щоб не викликати гнів з боку начальства за неспроможність організувати боротьбу «з розколом». Можемо припустити, що старообрядці відкупалися хабарами, і священник не показував

їх розкольникими у звітах [1, с. 2]. Мали місце й факти приховання належності до старообрядництва. Так, наприклад, непропорційність у даних по кількості старообрядців чоловік та жінок в Чугуєві (жінок на 67 осіб більше) можна пояснити тим, що це місто було центром військових поселень. В армії залишитися старообрядцем було практично не можливо. Через суровий контроль і регламентацію життя старообрядці були змушені виконувати всі православні обряди, відвідувати церкву. Часто лише по виході у відставку вони поверталися до батьківської віри.

Таких випадків у Харківській губернії було досить багато. Наприклад, у рапорті до Харківської духовної консисторії в 1864 р. священик слободи Лиману Андрій Яновський скаржився на поведінку солдата у відставці Федора Косьміна, уродженця слободи Дробишевої. Коли священик прийшов напередодні Різдва освітити хату, Федір йому відкрито заявив, що він розкольник, як і його батьки та брати, які мешкають у слободі Дробишевій. Що раніше він виконував обряди православної церкви лише через «страх відповідальності перед колишнім військово-поселенським начальством». Коли ж влада змінилася, і в Дробишевій почали відкрито старообрядці молитися в молитовному будинку, він разом із братами не вважає більше за потрібне приховувати свою прихильність до старої віри своїх батьків. Федір підкреслив, що більше не буде ходити до церкви православної. Андрій Яновський писав, що шансів повернути Косьміна до православ'я практично немає, але необхідно поборотися за його дружину, яка була родом з православної родини, але під впливом чоловіка теж стала відвідувати старообрядницьку молитовню в Дробишевській слободі [3, ф. 40, оп. 47, спр. 1189, арк. 1–6].

На рапорт лиманівського священика Харківська духовна консисторія направила до слободи місіонера Северина Сулиму, який провів бесіду з Федіром Косьмінім. Останній заявив, що молитовню в Дробишевській слободі закрили, отже він туди не ходить. А в православну церкву він також ходити не буде, бо церква у нього в серці. На всі бесіди та заклики Сулими Федір від-

повідав категорично: «Мої батьки до церкви не ходили і мені заповіли» [там само, арк. 7].

Рапорти парафіяльних священників переважно стосувалися питання відмови старообрядців відвідувати православну церкву й виконувати таїнства сповіді та причастя, хрестити дітей, вінчатися та відспівувати небіжчиків.

Так, із рапорту парафіяльного священника ми дізнаємося, що селянин слободи Дробишевої Єрмолай Кузьмін відмовився хрестити народжену дитину в православній церкві. А на вмовляння священника заявив, що «навіть мечі та стріли не примусять мене ходити до церкви, а дитину я вже охрестив, а вдруге хрестити неможна». Хто хрестив не зізнавався [3, ф. 40, оп. 47, спр. 1329, арк. 1–3].

Важливою групою джерел є безпосередні звернення старообрядців із клопотаннями перед владою дозволити їм вільно відправляти власні обряди. Так, у фонді Харківської духовної консисторії зберігається прохання харківському губернатору від общини старообрядців (659 душ) села Борової Зміївського повіту. Сидір Корнєв, Зиновій Черкашин, Семен Жихарєв, Григорій Бегунов писали, що їх пращури понад 100 років сповідували старообрядництво. Молитовні будинки в Боровій та Терновій до 1817 р. розвивалися без утисків з боку влади. У 1817 р. з цих будинків влада позабирала ікони та культові речі. Згодом ці речі їм повернули. Утиски влади проявлялись і в тому, що небіжчиків-старообрядців за розпорядженням Земського суду ховали на третю або, навіть, на восьму добу після обов'язкового анатомування. Небіжчиків влада забороняла ховати на старовинному цвинтарі старообрядців. Священик вимагав від старообрядців вінчатися (для проведен-

ня обряду вінчання вимагав перейти в православ'я). Невінчаний шлюб не визнавався законним. Старообрядці підкреслювали, що дії священника порушували закон від 10 грудня 1828 р., в якому зазначалося, що розкольницькі шлюби підлягають «відомству не духовного, а цивільного начальства» [3, ф. 40, оп. 22, спр. 36, арк. 1].

Старообрядці просили дозволу хоронити померлих на власних цвинтарях у Боровій та Терновій, укладати шлюби старообрядницькому наставнику, виконувати всі релігійні треби без гніту з боку влади [там само].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, архівні джерела фонду Харківської духовної консисторії є унікальним джерелом вивчення історії старообрядництва, питань релігійного повсякдення представників даної конфесії, умов збереження ними віросповідання та релігійних традицій в умовах тиску з боку влади та церкви. Дані джерела висвітлюють шляхи боротьби цивільної влади та церкви з поширенням старообрядництва в регіоні. І хоча деякі групи джерел, як, наприклад, статистичні дані, або рапорти священників, досить суб'єктивні, проте вони часто виступають єдиним способом дізнатися про релігійне повсякдення старообрядців та їх протидію владним і церковним репресіям. Подальше введення до наукового обігу архівних джерел фонду Харківської духовної консисторії розширить нашу уяву про історію старообрядництва в регіоні. Цікавим напрямом подальших досліджень є компаративний аналіз джерел Харківської духовної консисторії та даних установ в інших губерніях Російської імперії для встановлення регіональних особливостей умов розвитку старообрядництва в XIX столітті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боголюбов Н. А. Из жизни сорокинских раскольников / Епарх. миссионер, свящ. Н. Боголюбов. – Псков: Тип. Губ. Земства, 1900. – 14 с.
2. Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Волошин Юрій Володимирович. - Полтава, 2006. – 394.
3. Державний архів Харківської області.

4. Єремєєв П. В. Старообрядці Харківської губернії (1825–1917): соціальна структура та кількісні характеристики: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Єремєєв Павло Вікторович; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. - Харків, 2014. - 20 с.
5. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII - первой половине XIX вв. / А. А. Пригарин. - Одесса: Археодоксия, 2010. - 527 с.
6. Сметанина Е. В. Сведения о старообрядче-

ских толках и согласиях Забайкалья в делопроизводственных документальных комплексах церковных учреждений Байкальского региона / Е. В. Сметанина // Старообрядчество: история и современность, местные традиции, русские и зарубежные связи: Материалы VI Международной научно-практической конференции 07.07.2015 – 08.07.2015. – Улан – Удэ: Изд-во Бурятского гос. ун-та, 2015. – С. 121 – 130.

7. Таранец С. В. Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII - по-

чатку XX ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Сергій Васильович Таранець . – Київ: Б.в., 2003 . – 18 с.

8. Федорова А. І. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у XIX - першій половині XX ст.: історико-конфесійний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Федорова Алла Іванівна; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 2005. – 20 с.

REFERENCE

1. Bogolyubov N. A. Iz zhizni sorokinskih raskolnikov / Eparh. missioner, svyasch. N. Bogolyubov. – Pskov: Tip. Gub. Zemstva, 1900. – 14 s.
2. Voloshyn Yu. V. Rozkol'nyts'ki slobody na terytoriyi Pivnichnoyi Het'manshchyny u KhVIII st.: istoryko-demohrafichnyy analiz: dys... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / Voloshyn Yuriy Volodymyrovych. - Poltava, 2006. – 394.
3. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti.
4. Yeremyeyev P. V. Staroobryadtsi Kharkivs'koyi huberniyi (1825 - 1917): sotsial'na struktura ta kil'kisni kharakterystyky: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.02 / Yeremyeyev Pavlo Viktorovych; Kharkiv. nats. un-t im. V. N. Karazina. - Kharkiv, 2014. - 20 s.
5. Prigarin A. A. Russkiye staroobryadtsy na Dunaye: formirovaniye etnokonfessionalnoy obshchnosti v kontse XVIII - pervoy polovine XIX vv. / A. A. Prigarin. - Odessa: Arkheodoksiya. 2010. - 527 s.
6. Smetanina E. V. Svedeniya o staroobryadcheskikh tolkakh i soglasiyakh Zabaykalia v deloproizvodstvennykh dokumentalnykh kompleksakh tserkovnykh uchrezhdeniy Baykalskogo regiona / E. V. Smetanina // Staroobryadchestvo: istoriya i sovremennost. mestnyye traditsii. russkiye i zarubezhnyye svyazi: Materialy VI Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii 07.07.2015 – 08.07.2015. – Ulan – Ude: Izd-vo Buryatskogo gos. un-ta. 2015. – S. 121 – 130.
7. Taranets S. V. Dzherela z istoriyi staroobryadstva Pravoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XVIII - pochatku XX st.: avtoref. dys ... kand. ist. nauk : 07.00.06 / Serhiy Vasyl'ovych Taranets'. – K.: B.v., 2003 . – 18 s.
8. Fedorova A. I. Staroobryadnyts'ki obshchyny Pivdennoyi Bessarabiyi u XIX - pershiy polovyni XX st.: istoryko-konfesiynnyy aspekt: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Fedorova Alla Ivanivna; Odes'kyy natsional'nyy un-t im. I.I.Mechnykova. – O., 2005. – 20 s.